

aangenomen werd dat de werkkampen waarheen men zou dienen te vertrekken (op zichzelf een afschuwelijk vooruitzicht!), een min of meer normaal karakter zouden dragen; de formulering van de gedrukte deportatiebevelen leek steun te bieden aan die veronderstelling. Wat in augustus gebeurde, haalde er een forse streep door. In Amsterdam kregen ook ouden van dagen deportatiebevelen uitgereikt door de gemeentepolitie, uit Den Haag werden, zoals wij weergaven, oorlogsgewonden op transport gesteld, uit Maastricht 'kreupelen, gebochelden, verlamden enz.' – dat zal ook elders wel gebeurd zijn. Wat zou in het oosten met al die gedeporteerden gebeuren? Dat wist men niet, maar men had het gevoel, zeker na *Generalkommissar* Schmidts woorden: 'hun lot zal hard zijn', dat men er niet zozeer in normale werkkampen zou belanden als wel in een wereld van diepe kommer en ellende, van honger en, straks, kou. Het vertrek uit de eigen woonplaats en uit het eigen land werd dan ook met grote angst tegemoet gezien, zij het dat er enkelingen waren die in hun optimisme zeiden: 'Over een paar weken, als Duitsland verslagen is, zijn we weer terug!' Sommigen werd die angst teveel. In de drie maanden juli, augustus en september '42 deden zich in Amsterdam drie-en-zevenig zelfmoorden méér voor dan in de overeenkomstige maanden in '41; het is alleszins plausibel dat dit uitsluitend of hoofdzakelijk zelfmoorden in Joodse kring zijn geweest. Drie-en-zeventig op de ca. tachtigduizend Joden die in de hoofdstad woonden: hoog is het percentage niet. Hoe groot de moeilijkheden ook waren, hoeveel groter ze ook dreigden te worden – de levenswil van veruit de meeste Joden was nog ongebroken.

★

Die levenswil was het welke velen deed zinnen op mogelijkheden om zich aan vervolging, althans aan deportatie te onttrekken. Wij hebben de indruk dat de gedachten van sommigen zich in de eerste plaats richtten op vlucht naar het neutrale buitenland, vooral naar Zwitserland. Daar zou men veilig zijn. De vlucht bood het voordeel dat men niet voor onbestemde tijd (aan jaren dacht men niet, maar toch wel aan maanden) afhankelijk zou zijn van de hulp van niet-Joden – niet-Joden die men, in de gehele periode waarin men bij hen ondergedoken was, in gevaar zou brengen. Menige Jood die de onderduik overwoog, zag ook daar tegen op.

Er bevonden zich al Joden onder de Engelandvaarders die, voor de deportaties begonnen, in Engeland arriveerden; wij moeten aannemen dat er ook Joden waren onder diegenen die op de Noordzee verdronken. Anderen